

9. *Россия. Географическое описание Российской империи по губерниям и областям с географическими картами. – Ч. 1: Европейская Россия. – СПб., 1913.*
10. *Шара Л.М. Становлення і діяльність органів самоврядування у містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2002.*
11. *Баран-Бутович С. Чернігів як об'єкт історично-краєзнавчих екскурсій. – Чернігів, 1998.*
12. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Общий свод по империи результатов разработки данных. – СПб., 1905. – Ч. 1, 2.*
13. *Городское население в Российской империи. – Т. IV. – СПб., 1864.*
14. *Очерк развития вопроса о всеобщей народной переписи в России // Временник Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел. – 1890. – № 16.*
15. *Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). – Х., 2007.*
16. *Адрес-календарь и справочная книга Полтавской губернии на 1890 г. / Сост. Д. Иваненко. – Полтава, 1890; Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1894 г. / Сост. Д. Иваненко. – Полтава, 1894; Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1895 г. / Сост. Д. Иваненко. – Полтава, 1895; Ямзин И. Переселенческое движение в России с момента освобождения крестьян. – К., 1912.*
17. *Захарків М.Р. Зміни у складі населення Лівобережної України в другій половині XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Луганськ, 2007.*
18. *Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1900 г. / Сост. Д. Иваненко. – Полтава, 1900; Сборник очерков о Полтавщине // Европейская Россия. Иллюстрированный географический сборник. – М., 1906.*
19. *Сборник статистических сведений о Полтавской губернии. – Полтава, 1893.*
20. *Домонтович М.А. Материалы географии и статистики России. Черниговская губерния. – СПб., 1865.*
21. *Статистика Российской империи. Сборник сведений по России за 1890 г. – СПб., 1890.*

Krupenko O.V. Peculiarities of demographic processes in Poltava and Chernihiv provinces (the second half of the 19 – the early 20 c.). In this article was analyzed one of the most important aspects of the Ukrainian social history in the second half of the 19 – the early 20 c. We were talking about the demographic situation in Chernihiv and Poltava provinces in the post-reform period. Quantitative and qualitative changes that accompanied the demographic processes were analyzed and at the same time regional differences and features were found.
Key words: demographics, modernization, agrarian reform, Chernihiv and Poltava province.

О. В. Герінбург

**УЧАСТЬ ЗЕМСЬКИХ СТАТИСТИКІВ
 ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В УРЯДОВИХ
 ПЕРЕПИСАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
 НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.**

У статті висвітлюється участь земських статистиків Херсонської губ. в урядових переписах Російської імперії 1897, 1916 і 1917 рр. Їх підготовка, проведення та обробка результатів здійснювалася херсонськими земськими статистиками, на основі власних матеріальних і кадрових ресурсів та інформаційних потреб, у зв'язуванні стану господарства у губернії та економічного потенціалу населення.

Ключові слова: земства, демографічна статистика, земські статистики, Херсонська губернія, всеросійський перепис 1897 р., сільськогосподарські переписи 1916–1917.

Останнім часом суттєво підвищився науковий інтерес до демографічної історії нашої країни загалом та її окремих регіонів. Це пов'язано із кризовою демографічною ситуацією в Україні, ознаками якої є скорочення кількості населення, низька тривалість життя, зниження народжуваності та зростання еміграції.

Відповідно, актуальними напрямками історичних досліджень стають історико- та статистико-демографічні студії. Цінним, але малодослідженим комплексом масових джерел з історико-демографічної проблематики часів Російської імперії є земські статистичні праці. Зокрема роботи земських статистиків Херсонської губ. дозволяють реконструювати демографічну картину Південної України та визначити тенденції демографічного розвитку регіону у другій половині XIX – на початку XX ст.

За час свого існування Херсонське земство зуміло організувати ефективну систему статистико- і санітарно-демографічних досліджень регіону, що дозволило здійснити всебічне вивчення населення з погляду його економічного потенціалу, накопичити значний матеріал для з'ясування етіології та перебігу поширених хвороб, розробити заходи для їх вчасного виявлення, подолання і профілактики, запровадити санітарні обмеження регіону в цілому та окремих категорій мешканців (сільськогосподарських робітників, військово-службовців, школярів). Крім здійснення самостійних статистико-демографічних досліджень, земські статистики брали активну участь і в урядових проектах, зокрема у підготовці, проведенні та обробці результатів Всеросійських переписів 1897, 1916 і 1917 рр. Певним чином ця участь була вимушеною мірою, оскільки в останні десятиріччя існування Російської імперії земські статистики поступово обмежувалися в праві на проведення самостійних демографічних обстежень.

У певному конфлікті між урядовими та земськими закладами перебувало питання компетенції збору демографічних відомостей. Так, з 1887 р. МВС заборонило земствам здійснювати подвірні переписи та розробляти зібрані відомості без його дозволу, а всі програми і бланки підлягали попередньому розгляду місцевим статистичним комітетом [1, 54; 2, 47]. У 1888 р. МВС не визнало за Херсонським земством права вести самостійні підрахунки кількості населення [3, 44], категорично заборонило вимагати відомості від священників [4, 262], не ухвалило перехід на карткову систему [5, 38] тощо.

Суттєвою проблемою для земських статистиків також був нагляд за їх діяльністю місцевими адміністративно-поліцейськими органами, що вбачали у статистичних обстеженнях засіб критики царизму та пропаганди революційних ідей і намагалися обмежити можливості спілкування статистиків з населенням. Зокрема циркуляр МВС від 7 грудня 1887 р. поставив формування штату земських статистичних служб у безпосередню залежність від місцевої адміністрації, яка всіляко намагалася «не затверджувати нових та усувати старих» працівників [6, 46]. У Херсонській губ. були оголошені «політично неблагонадійними» і потрапили під гласний нагляд поліції видатні земські статистики О. Русов, Ф. Василевський, А. Грабенко тощо. У 1895 р. херсонський губернатор взагалі заборонив земству проводити будь-які опитування населення або обстеження переписного характеру [7, 153].

Безперечно, дії влади були пов'язані з її прагненням контролювати діяльність органів місцевого самоврядування та відсторонити земських статистиків від спілкування з народом. Проте, брати участь в урядових обстеженнях – всезагальному переписі Російської імперії 1897 р., сільськогосподарському переписі 1916 р. та сільськогосподарському і поземельному переписі 1917 р. – земським статистикам заборонено не було.

Попри твердження окремих дослідників про участь земських статистиків у Всеросійському переписі 1897 р. [8, 103; 9, 146], херсонські статистики не

були залучені до цього процесу, але були зацікавлені в отриманні доступу до його матеріалів. Потреба в них була зумовлена застарілістю відомостей земського статистичного опису трьох північних повітів губернії 1880-х рр. (Ананьївського, Єлисаветградського та Олександрійського), відсутністю достовірної інформації по південних повітах (Одеському, Тираспольському та Херсонському), інтенсивними переселенськими рухами, адміністративними заборонами МВС та губернатора на проведення самостійних досліджень. Водночас довготривала розробка результатів урядовими статистиками і зведення даних лише на рівні волостей, повітів та губерній (що обумовлювалося масштабною роботою), змусили Херсонську губернську земську управу клопотати перед урядом про надання їй права робити виписки з переписних листків або знімати з них копії за власний рахунок [7, 152, 154]. Хоча це клопотання, ймовірно, не було задоволено урядом, земські статистики здійснили самостійну розробку матеріалів Перепису після публікації Центрального статистичним комітетом відповідних даних у 1904 р. [10].

Результати розробки демографічних відомостей були вміщені у довідникове видання «Херсонская губерния. Свод цифровых данных», перший випуск якого «Население и сельское хозяйство» (1910) містить статистичні відомості стосовно кількості, соціально-поселенської структури, природного приросту населення у 1885–1909 рр., його складу (статевого, професійного, станово-економічного, вікового, релігійного, національного, фізичного та освітнього) [11, 35–60]. Попри безперечну цінність зазначеної праці, певні складнощі для сучасних дослідників становить відсутність у ній характеристик та пояснень земських статистиків до наведеного цифрового матеріалу, що поданий винятково у комбінаційних таблицях.

Порівняльний аналіз демографічної інформації, вміщеної у підготовленому земством довіднику й урядовому виданні, свідчить, що розробка матеріалів перепису здійснювалася земцями, виходячи з власних інформаційних потреб, кадрових і матеріальних ресурсів, а також логіки своїх демографічних досліджень. По-перше, на відміну від урядових статистиків, які наводили абсолютні показники по всіх адміністративних одиницях та відносні – лише по губернії в цілому, земські статистики цікавилися тільки відносними показниками і з'ясували їх як для всієї губернії, так і окремо для кожного повіту, з розподілом по сільських і міських територіях. По-друге, вивчення окремих демографічних явищ (етнічного, релігійного, професійного складу населення) здійснювалося земськими службовцями на основі власної номенклатури, що була менш детальною, ніж урядова. Нарешті, увагу земських статистиків не привернуло вивчення взаємозв'язків між окремими демографічними характеристиками (наприклад, освітнім і статевовіковим, професійним і національним складом населення тощо), хоча опубліковані урядом комбінаційні таблиці дозволяли докладно їх вивчити і виявити певні закономірності.

Завдяки науковій організації, урядовий перепис практично не викликав у статистиків Херсонського земства критичних зауважень та сумнівів у достовірності результатів. Це, зокрема, підтверджується поширеною після 1897 р. серед земських статистиків практикою формування відомостей поточної статистики на основі даних перепису. Так, з'ясування кількості населення відбувалося шляхом додавання до відомостей волосних правлінь і санітарних лікарів кожні п'ять років (у роки на 0 або 5) середнього показника природного приросту (2,2%), визначеного урядовим пе-

реписом [12, 29]. Крім того, херсонські статистики визнавали доцільність використання номенклатур перепису 1897 р., під час розробки програм власних переписів. Наприклад, підготовлений А.Бориневичем проєкт перепису міського населення, проведення якого планувалося земством у 1918 р., передбачав використання номенклатури перепису 1897 р. стосовно вікового розподілу мешканців [13, 2].

Певні сумніви земських статистиків у точності перепису 1897 р. стосувалися лише результатів вивчення етнорелігійного складу населення. Це було пов'язано з тим, що, попри характерне для російської демографії XIX ст. вживання понять «євреї» та «іудей» як синонімічних, урядовими статистиками було виокремлено серед іудеїв категорію неєврейського населення, що сповідувало іудаїзм. З'ясування частки останніх, що дорівнювала 0,65% [11, 43], було основою для появи сумнівів, оскільки виявлена більша кількість іудеїв, ніж євреїв, не співпадала із поширеною у суспільстві думкою, що «євреї, який прийняв іншу релігію, вже не євреї, але іудей не може бути не євреї, принаймні, у нас в Росії» [14, 15].

На підтвердження сумнівів у достовірності результатів перепису 1897 р., земським статистиком Ф. Василевським наводився факт, що серед неєврейського населення, яке сповідувало іудаїзм, налічувалося 17154 особи, які за критерієм «рідна мова» віднесли себе до росіян та 167 – до українців. Статистик сумнівався у можливості того, щоб досить значна група іудеїв забула рідний іврит, на користь такої складної мови, як російська, та вважав неможливою ймовірність переходу значної кількості росіян та українців в іудейську релігію, тоді як у Російській імперії діяв закон, що передбачав покарання за ухилення від православ'я [14, 15]. Загалом же, урядовий перепис 1897 р. користувався довірою статистиків Херсонського земства.

Своєрідним фіналом статистичних робіт Херсонського земства стала участь в організованих Міністерством землеробства сільськогосподарському переписі 1916 р. та сільськогосподарському і поземельному переписі 1917 р. [15, 137; 16, 82]. Проведення перепису 1916 р. було зумовлене необхідністю обліку продовольчих і сировинних ресурсів, у зв'язку з Першою світовою війною. У межах загальноросійського сільськогосподарського перепису Херсонське губернське земство провело, поряд з вивченням посівів та худоби, дослідження населення регіону. Реєстраційні та підсумкові бланки містили рубрики щодо кількості населення (окремо виділялася робоча група), розміру родин і розподілу господарств за кількістю мобілізованих до армії членів. З'ясована за допомогою перепису кількість місцевого населення, в подальшому стала основою для деяких заходів земства, зокрема 1918 р. – для визначення обсягів допомоги мешканцям тих регіонів губернії, що зазнали збитків через неврожай [13, 3зв.].

Крах Російської імперії та боротьба за владу в Україні завадили херсонським земцям здійснити повноцінну розробку даних перепису, але попередні результати були висвітлені у низці праць земства [17–18] та уряду [19]. Також інформацію стосовно кількості населення (без врахування військових), його поселенської структури та статевого складу, подану повітовими земськими управами за матеріалами перепису 1916 р., містять архівні матеріали [20, 22; 21, 40–41, 46, 51; 22, 2].

Необхідність перепису 1917 р. була зумовлена зміною політичної ситуації у країні, різким загостренням протиріч на селі і пов'язаним із цим завданням оновлення інформації 1916 р. для потреб продовольчої кампанії, а також необхідністю збору відомостей для підго-

товки аграрної реформи. Проведення перепису планувалося за розширеною програмою влітку-восени 1917 р. Однак, через складні соціально-політичні умови, у деяких місцевостях перепис не було проведено: для прикладу, наradoю земських статистиків було ухвалено рішення про неможливість проведення перепису, через «повний розлад життя Одеси», зумовлений «виступом більшовиків» [13, 1]. Зведення матеріалів перепису 1917 р. взагалі не було завершено [23, 187], хоча для виконання цієї роботи губернське зібрання навіть ухвалило 1918 р. додатково відкрити два підрозділи Статистичного відділення [24, 11]. Очевидно, через політичні події ці наміри не були реалізовані. Розробка і публікація матеріалів всеросійського перепису 1917 р. була здійснена радянськими закладами статистики лише у 1923 р. [25].

Таким чином, одним з напрямів демографічних досліджень земсько-статистичної служби Херсонської губ. в останні десятиріччя її існування була участь у підготовці, проведенні та обробці результатів Всеросійських переписів 1897, 1916 і 1917 рр. Ця діяльність здійснювалася херсонськими земськими статистиками на основі власних ресурсів та інформаційних потреб, передусім, у зв'язуванні стану господарства в губернії та економічного потенціалу населення. Проте, повноцінній розробці результатів переписів завадили революційні події 1917 р. та суспільно-економічна криза в колишній імперії.

1. Свавицкий Н.А. Земские подворные переписи (обзор методологии). – М., 1961.
2. Творогова Н.А. Из истории русской дореволюционной статистики // Очерки по истории статистики СССР: Сб. ст. – М., 1961. – Вып. 4.
3. О состоянии медицинской и санитарной части в Херсонской губернии. Доклад очередному губернскому земскому собранию сессии 1888 г. // Сборник Херсонского земства (далее – СХЗ). – 1888. – № 10.
4. Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865–1899 гг. – Херсон, 1905. – Вып. 2.
5. О регистрации движения населения. Доклад очередному губернскому земскому собранию сессии 1888 г. // СХЗ. – 1888. – № 10.
6. Белокопский И.П. Земское движение. – М., 1914.
7. О возбуждении перед правительством ходатайства о предоставлении земству права пользоваться данными всеобщей народной переписи для его надобностей. Доклад Херсонской губернской земской управы губернскому земскому собранию очередной сессии 1896 г. // СХЗ. – 1896. – № 10.
8. Макієнко О.А. Ф. О. Василевський – статистик Херсонського земства (до 150-річчя від дня народження) // Південний архів: Зб. наук. пр. – Херсон, 2005. – Вып. 18.
9. Петров О.О. Діяльність земських статистичних закладів південно-українських губерній у другій половині XIX – початку XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Д., 2003.
10. Первая всеобщая перепись населения Российской губернии, 1897 г. – М., 1904. – Т. XLVII: Херсонская губерния.
11. Херсонская губерния. Свод цифровых данных. – Вып. 1: Население и сельское хозяйство. – Херсон, 1910.
12. Держархів Херсонської обл. (далі – ДАХО). – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 29.
13. ДАХО. – Ф. 5. – Оп. 1 – Спр. 49.
14. О населении губернии по данным всеобщей переписи 1897 г.: из статистико-экономического обзора Херсонской губернии за 1905 г. – Херсон, 1905.
15. Зубко А.М. Вивчення земськими статистичними органами соціально-економічного розвитку України (1864–1917 рр.) // Укр. іст. журн. – 1988. – № 3.
16. Зубко А.М. Матеріали земської статистики как исторический источник по изучению истории Украины периода капитализма: Дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1988.

17. Посевы и скот в Херсонской губернии в 1915 и 1916 годах (по материалам Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 года). – Херсон, 1916.
18. Поселенные таблицы Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г. по Александрийскому уезду. – Александрия, 1919.
19. Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г. (По подсчетам, произведенным местными переписными учреждениями). – Пг., 1917. – Вып. 2.
20. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУК). – Ф. 1111. – Оп. 1. – Спр. 402.
21. ЦДІАУК. – Ф. 1111. – Оп. 1. – Спр. 403.
22. ЦДІАУК. – Ф. 1111. – Оп. 1. – Спр. 449.
23. Макієнко О.А. Розвиток земської статистики в Херсонській губернії: Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2006.
24. ДАХО. – Ф.Р. 1900. – Оп. 1. – Спр. 2.
25. Поуездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1917 г. по 57 губерниям и областям // Труды ЦСУ. – Т. 5. – Вып. 2. – М., 1923.

Gerinburg O.W. Participation of Kherson zemstvo statisticians in the Russian Empire government censuses in the late XIX – the early XX c. In the article was described the Kherson zemstvo statisticians participation in the Russian Empire government censuses in the 1897th, 1916th, 1917th. The preparation, implementation and processing of the results were carried out by Kherson zemstvo statisticians on the base of their own material, human resources, and information necessary in determining the state of the Kherson province economy and economic potential of the population.
Key words: zemstvo, demographic statistics, statisticians of the zemstvo, Kherson province, all-Russian population census 1897, agricultural censuses 1916–1917.

С. П. Зубченко

НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНІ ЗАХОДИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО АКТИВІЗАЦІЇ ОБОРОННИХ І НАСТУПАЛЬНИХ ДІЙ (середина 1941 – середина 1944 рр.)

У статті аналізуються національні та інтернаціональні засади міжетнічних відносин, розкриваються ідеологічні пріоритети, спрямовані на поглиблення інтеграції етнічних спільнот, пропаганду радянського, російського і національного патріотизму, дружби народів СРСР як мобілізуючих чинників населення на боротьбу з ворогом.

Ключові слова: Друга світова війна, радянська влада, сталінський режим, національна політика, етнічні спільноти, пропаганда.

Криза лояльності населення західних республік на початковому етапі Другої світової війни змусила сталінський режим посилити національно-патріотичне виховання для «всебічного обґрунтування і розтлумачення визвольного, справедливого характеру війни, благородних цілей захисту батьківщини». Окупація ворогом західних територій СРСР спричинила посилення російського патріотизму, реабілітацію та міфологізацію у пропаганді героїчних сторінок історії домінуючого народу в країні. Російський націоналізм витіснив на певний час інтернаціоналізм. У другій половині 1941 р. Й. Сталін зробив у національній політиці акцент на національно-патріотичному характері війни та закликав червоноармійців наслідувати великих предків – А. Невського, Д. Донського, К. Мініна, Д. Пожарського, О. Суворова, М. Кутузова, а незмінний лозунг – «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» – відійшов на задній план [1].

Зміни у національній політиці радянської влади були негативно оцінені тими колами комуністів, для яких був неприйнятним відхід від «ідеалів» марксистсько-ленінізму. Вони «чекали, що звірчачому націоналізму німецько-фашистських загарбників буде протиставлено розгорнутий прапор революційного пролетарсь-